

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिकता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय,
नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा सञ्चालित दर्शनाचार्य तह
तेस्रो सत्रको पाठ्यांश ६०९ र ६१० को
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी
रमण कायस्थ
दर्शनाचार्य तह
नेपाली केन्द्रीय विभाग,
त्रि.वि, कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०७८

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली दर्शनाचार्य तेस्रो सत्रका विद्यार्थी श्री रमण कायस्थले **विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिकता** शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो। यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु।

.....
प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मिति : २०७८/१२/२५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका विद्यार्थी रमण कायस्थले दर्शनाचार्य तहको पाठ्यांश सङ्केतार्थ ६०९ र ६१० को प्रयोजनार्थ तयार पार्नुभएको विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिकता शीर्षकको शोधप्रबन्ध आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे
(विभागीय प्रमुख)
२. प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्
(शोधनिर्देशक)
३. सहप्रा.डा. भरतकुमार भट्टराई
(आन्तरिक परीक्षक)
४. प्रा.डा. महादेव अवस्थी
(बाह्य परीक्षक)

मिति २०७८/१२/३०

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत अध्ययनपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य तह तेस्रो सत्रको पाठ्यांश शोधविधि नवौँ र दसौँ (६०९ र ६१०) पत्रको शोधकार्य आदरणीय गुरु प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को प्राज्ञिक सल्लाह तथा कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यस शोधकार्यमा प्राज्ञिक निर्देशन गर्नुहुने आदरणीय गुरुप्रति कृतज्ञ छु ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा सम्बन्धित विषयसँग केन्द्रित रही प्राज्ञिक परामर्श दिनुहुने यस विभागका प्रा.डा. विभागीय प्रमुख कृष्णप्रसाद घिमिरेप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यो शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्षणमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सल्लाह र सुझाव दिनुहुने यस विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति पनि म कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

यो शोधप्रबन्ध तयार गर्ने क्रममा उत्प्रेरणा दिनुहुने गुरुहरूप्रति कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधकार्यका निम्ति सामग्री जुटाउन सहयोग गर्ने पुस्तकालय र नेपाली केन्द्रीय विभागका कर्मचारीहरूलाई हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा शोधपत्र शुद्ध र छिटोछरितो गरी टङ्कन गरिदिनुहुने न्यु प्रकृति फोटोकपी सेन्टरलाई पनि विशेष धन्यवाद छ ।

शैक्षिक सत्र : २०७१/७२
क्रमाङ्क : २५
त्रि.वि.द.नं. :
मिति : २०७८/१२/१

.....
रमण कायस्थ
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि. वि., कीर्तिपुर, काठमाडौँ

शोधसार

विषयपरिचय

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (वि.सं. १९७१-२०३९) नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, कविता, निबन्ध र आत्मकथा जस्ता विभिन्न विधामा कलम चलाउने स्रष्टा हुन्। कोइराला मनोवैज्ञानिक एवम् यथार्थवादी कथाकार हुन्। उनको कथायात्रा १९८७ देखि सुरु भएको हो। उनको कथायात्राको प्रारम्भ हिन्दी भाषाबाट सुरु भएको पाइन्छ। उनको पहिलो प्रकाशित कथा हिन्दी भाषामा लेखिएको 'वहाँ' हो। त्यसपछि उनका अन्य कथाहरू 'आफू जस्तै', 'भैया दाइ' र 'पथिक' प्रकाशित भएका छन्। नेपाली भाषामा लेखिएको उनको पहिलो कथा 'चन्द्रवदन' शारदा पत्रिकामा १९९२ सालमा प्रकाशित भयो। उनको यसै कथाबाट नेपाली साहित्यमा फ्रायडवादी मनोविश्लेषणात्मक कथाको प्रारम्भ भएको हो। कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्व मानिन्छन्। सङ्गीत र भावको सम्मिश्रणबाट जन्मिएको उच्चतम दर्शन नै साहित्य हो भन्ने कोइरालाले आफ्नो साहित्यमा अराजकतावादी सिद्धान्त रहेको धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। उनको विचारमा साहित्यमा सम्राट पनि नाङ्गो हुन्छ। कोइरालाको साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माणमा सिगमन्ड फ्रायडको प्रभाव वा यौनमनोविश्लेषण, अस्तित्ववाद वा अराजकतावादी वैचारिकताले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। हिन्दी, बङ्गाली, एसियाली, फ्रेन्च साहित्य र साहित्यकारको प्रभावले स्वतन्त्र साहित्यकार व्यक्तित्वको रूपमा कोइरालालाई स्थापित गरेको छ। हिन्दी भाषाका साहित्यकार शान्तिप्रिय द्विवेदीको संसर्ग र प्रेरणाबाट कोइराला औपचारिक रूपमा साहित्यिक फाँटमा प्रवेश गरेका हुन्। खासगरी आधुनिक नेपाली कथामा मानव मनका सूक्ष्म ग्रन्थिको उद्घाटन, रूढिवादी धारणाले ग्रसित यौनको मनोविश्लेषण, सामाजिक कुण्ठा र विकृतिलाई सरल तथा सहज ढङ्गमा चित्रण गरी नेपाली कथा साहित्यमा युगान्तकारी परिवर्तन ल्याउने काम कोइरालाले गरेका छन्।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको साहित्यिक यात्रा हिन्दी भाषाबाट सुरु भई नेपाली भाषामा आइपुगेर विकसित हुन पुगेको देखिन्छ। कल्पना र बालजिज्ञासालाई समेटिएका उनका सुरुका हिन्दी कथाहरू आभ्यासिक शैलीका छन्। उनले छोटो रचनामा पनि तर्कको कलात्मक रूप दिएर आफूलाई कथाको बाटोमा हिँड्न सक्ने गम्भीर सम्भावनाको ढोका खोलेका देखिन्छ। उनले सामाजिक विसङ्गति, मानसिक विकृति, कामवासनाको व्याख्या, मानवीय जैविक तृष्णा तथा त्यसलाई जगाउने प्रतीक योजनालाई प्रयोग गरी तिनका प्रभावलाई केलाएका छन्।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथायात्राको दोस्रो चरणमा *दोषी चस्मा* कथासङ्ग्रहमा १६ ओटा कथा प्रकाशित भएका छन्। यस कथासङ्ग्रहमार्फत उनले मनोविश्लेषणको सफल चित्रण गरेको देखिन्छ। जैविक इच्छाको प्रेरणा, प्रक्रिया र प्रभावलाई उनका यी कथाहरूले निकै मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। यी कथाहरूमा उनी सामाजिक र मानसिक विसङ्गतिको विश्लेषण गर्न निकै सफल देखिन्छन्। उनले परम्परागत थोत्रा मान्यताहरूले मानिसका मनमा पारेको प्रभावलाई उत्कृष्ट शैलीमा उतारेका छन्। यौनविश्लेषणका माध्यमबाट समाजको विश्लेषण गरी मन र समाजको कुरूपतालाई उल्लेख गर्नु उनको मूल प्रवृत्ति देखिन्छ। उनले आर्थिक अभावलाई मनोविज्ञानको विश्लेषणका सन्दर्भमा संयोजन गर्ने कला प्रस्तुत गर्दै महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। शारीरिक र मानसिक अवस्थाको सुन्दर र कुरूप पक्षका कारण उत्पन्न हीनताबोध र द्वन्द्वात्मक मनलाई प्रकाश पार्नु, मर्मस्पर्शी भावको अभिव्यक्ति संवेगात्मक आग्रहबाट परिचालित पात्रहरूको मनोदशाको उद्घाटन गर्नु उनका कथागत वैशिष्ट्य हुन्। त्यस्तै कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथायात्राको अन्तिम चरणमा 'श्वेतभैरवी' कथासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ। यस समयमा संख्यात्मक रूपले थोरै भए पनि गुणात्मक रूपमा बलिया कथाहरू रहेका छन्। उनका कथामा यौनमनोविज्ञान, सामान्य मनोविज्ञान, समाज मनोविज्ञान र बालमनोविज्ञानको अभिव्यक्ति पाइन्छ। उनले मानवजीवनमा जैविक इच्छाको प्रबल शक्तिलाई सूक्ष्म विश्लेषण गरेका छन्। उनका कथामा समाज र यौनको प्रभाव र त्यसका परिणतिलाई व्यक्त गरेको पाइन्छ। यौन आवेगको अनियन्त्रित रूपलाई मनोविश्लेषणात्मक ढङ्गले व्यक्त गर्ने कला र सामाजिक स्वरूपलाई व्यक्तिका मनमा पारेको असरलाई केलाउने कला उनका कथामार्फत प्रकट भएका छन्। कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूलाई विभिन्न सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ तर यहाँ लैङ्गिकताका आधारमा छुट्टै अध्ययन गरिएको छ।

साहित्य समालोचनाको उत्तरआधुनिक युगमा सांस्कृतिक अध्ययनमा रहेका विभिन्न पद्धतिमध्ये लैङ्गिकता पनि एक हो । यो अङ्ग्रेजी जेन्डर स्टडीज (Gender studies) को नेपाली रूपान्तर हो । लैङ्गिक अध्ययनले समाजमा महिला र पुरुषको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ भन्ने कुराको नभई सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षको अध्ययन र विश्लेषण गर्दछ । साहित्यिक कृतिमा व्यक्त तत्कालीन समाजको लैङ्गिक धारणा र लेखकको लैङ्गिक दृष्टिकोणको विश्लेषण पुरुषवाद, सन्दिग्धतावाद, सबाल्टर्न आदि सिद्धान्तका साथै मार्क्सवाद, नारीवाद, पुरुषवाद, सन्दिग्धतावाद, सबाल्टर्न आदि सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा लैङ्गिक र वर्गीय शक्तिसम्बन्ध, वर्गीय र जातीय पहिचान तथा लैङ्गिक उत्पीडनसम्बन्धी मान्यताका आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

लिङ्गलाई प्राकृतिक लिङ्ग र लैङ्गिकतालाई सामाजिक लिङ्ग भनिन्छ । लिङ्गकै आधारमा परिवार, समुदाय, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा व्यक्तिले निर्वाह गर्ने विभिन्न भूमिका तथा जिम्मेवारीहरूमा हुने विभेद र भिन्नता लैङ्गिकताभित्र पर्दछन् । घरभित्रका कार्य, शिक्षा, रोजगारी, आर्थिक स्वामित्व, आत्मसुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा, पारिवारिक जिम्मेवारी, नेतृत्व, जाति तथा थर परिवर्तन आदि सामाजिक सम्बन्धहरू लैङ्गिकतासँग सम्बन्धित छन् । पाश्चात्य साहित्यमा सन् १९६० को दशकमा विकसित सांस्कृतिक अध्ययनमा लैङ्गिकतालाई महत्त्वका साथ उपयोग गर्ने गरिएको देखिन्छ । लैङ्गिकताका यिनै सन्दर्भलाई आधार बनाएर कोइरालाका कथाको अध्ययन गरिएको छ । कोइराला मनोविश्लेषणवादी कथाकारका रूपमा प्रसिद्ध छन् तर लैङ्गिकताका दृष्टिले पनि उनका कथा त्यत्तिकै अध्ययनीय रहेका छन् । नेपाली समाजमा व्याप्त लैङ्गिक विभेद र उत्पीडनका साथै पितृसत्तात्मक वर्चस्वले नारी र पुरुषको सम्बन्धमा पारेको प्रभाव उनका कथामा विशिष्ट रूपले देखिन्छ । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी यस शोधकार्यमा कोइरालाका कथामा लैङ्गिकताको अध्ययन गरिएको छ ।

समस्याकथन

प्रस्तुत शोधकार्यको मूल समस्या कोइरालाका कथामा लैङ्गिकताको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु रहेको छ । कोइरालाका कथामा लैङ्गिकताको विश्लेषणका लागि नारी र पुरुष पात्रहरूको लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध, नारी र पुरुष पात्रको लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचानका साथै नारी र पुरुष पात्रहरूमाथि गरिएको वर्गीय शोषण र लैङ्गिक उत्पीडनको अवस्थाको विश्लेषण गर्नु नै यसको समस्या हो । यही समस्यालाई स्पष्ट पार्नका लागि निम्नानुसारका शोधप्रश्नसँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ :

- (क) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध के कस्तो रहेको छ ?
- (ख) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान के कस्तो रहेको छ ?
- (ग) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा वर्गीय शोषण र लैङ्गिक उत्पीडनको स्वरूप कस्तो रहेको छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधका उद्देश्य निम्नानुसारका छन् :

- (क) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्धको विश्लेषण गर्नु,
- (ख) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचानको विश्लेषण गर्नु,
- (ग) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा वर्गीय शोषण र लैङ्गिक उत्पीडनको स्वरूपको निरूपण गर्नु ।

सीमाङ्कन

कोइरालाका कथामा लैङ्गिकता शीर्षकको यस शोधमा कोइरालाका कथालाई लैङ्गिक दृष्टिले मात्र अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा कोइरालाका *दोषी चस्मा* र *श्वेतभैरवी* गरी दुई ओटै कथासङ्ग्रहका

बाह्र ओटा कथालाई सोद्देश्यपूर्ण छनोट गरी नारी र पुरुष पात्रहरूमाथि गरिएको लैङ्गिक र जातीय शक्तिसम्बन्ध, तिनका कथामा देखा परेका नारी र पुरुष पात्रहरूको पहिचान, नारी र पुरुष पात्रहरूमाथि गरिएको लैङ्गिक र वर्गीय उत्पीडनका कोणबाट मात्र अध्ययन गरिएको छ भने अन्य कुनै पनि कोणबाट अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छैन ।

शोधविधि

शोधविधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार तथा ढाँचा पर्दछन् । यी दुवै पक्षका बारेमा तल यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययन 'विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिकता' अध्ययनमा केन्द्रित शोधकार्य हो । यस शोधकार्यलाई सरल रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएका *दोषी चस्मा* र *श्वेतभैरवी* गरी उनका दुईओटा कथासङ्ग्रहमा रहेका विस ओटा कथाहरू रहेका छन् । तीमध्ये बाह्र ओटा कथाहरूलाई सोद्देश्यपूर्ण छनोट गरी लैङ्गिक अध्ययनका कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा कोइरालाका कथामा समीक्षा, समालोचना, शोध, विश्लेषण र लैङ्गिक अध्ययनसित सम्बन्धित सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक पूर्वाध्ययनका सामग्रीहरूलाई यस शोधप्रबन्धको सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

सामग्री विश्लेषण विधि

यस शोधमा उठाइएका समस्याको प्राज्ञिक समाधानका लागि लैङ्गिक अध्ययनलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । सांस्कृतिक अध्ययनको एक पाटोका रूपमा रहेको यस अध्ययनभित्र लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध, लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान, वर्गीय शोषण र लैङ्गिक उत्पीडनलाई विश्लेषणको मुख्य आधार बनाइएको छ । यस शोधकार्यमा कोइरालाका विस ओटा कथाहरूलाई सोद्देश्यपूर्ण छनोट गरी तीमध्ये बाह्र ओटा कथाको लैङ्गिक, वर्गीय, जातीय शक्तिसम्बन्ध, लैङ्गिक, वर्गीय, जातीय पहिचान, लैङ्गिक शोषण र उत्पीडनका कोणबाट अध्ययन गर्नु नै यस शोधको मुख्य तिन ओटा आधार निर्माण गरी यिनै आधारमा कोइरालाका कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ । आवश्यकताअनुसार लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध, लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान र वर्गीय शोषण र लैङ्गिक उत्पीडनका उपकरणहरूको उपयोग गरिएको छ । साथै नारी र पुरुषका बिचको शक्तिसम्बन्धको अध्ययन गर्न फुकोको शक्तिसम्बन्धी चिन्तन, आत्थुसरको विचारधारासम्बन्धी मान्यता र ग्राम्चीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यताको पनि उपयोग गरिएको छ । यस शोधमा उठाइएका समस्याको प्राज्ञिक समाधानका लागि लैङ्गिक अध्ययन पद्धतिलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । सङ्कलित सामग्रीलाई लैङ्गिक अध्ययनका लैङ्गिक जातीय र वर्गीय शक्तिसम्बन्ध, लैङ्गिक र वर्गीय पहिचान, लैङ्गिक र वर्गीय उत्पीडनका उपकरणहरूका आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई सुसङ्गठित र सुव्यवस्थित रूप दिनका लागि यस शोधप्रबन्धमा निम्न लिखित पाँच परिच्छेदहरूको योजना तयार पारिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध

तेस्रो परिच्छेद : विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान

चौथो परिच्छेद : विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा वर्गीय शोषण र लैङ्गिक उत्पीडन

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा उच्च, निम्न र मध्यमवर्गीय पात्रहरू रहेका छन् । ती पात्रहरूले आफ्नो पहुँच पुग्नेबित्तिकै निम्नवर्गका व्यक्तिहरूलाई आफ्नो वर्चस्वमा पारी दुःख दिने गरेको

कुरालाई आफ्ना कथामा देखाएका छन्। उनका कथामा श्रमजीवी वर्गका मानिसहरू उच्चवर्गका व्यक्तिहरूले आफूमाथि गरिएको दमन र शोषणलाई सहेर बस्न विवश भएका छन्। कोइरालाले नारीलाई उत्पीडित चरित्र र पुरुषलाई उत्पीडक चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। उनका कथामा पितृसत्ताले मातृसत्तालाई दमित गरेको देखिन्छ। पितृसत्ताको आडमा लिङ्ग, जाति, वर्ग र राजनीतिक क्षेत्रका हरेक तहमा तिनले निम्नवर्गका व्यक्तिलाई चरम शोषण गरेका छन्। नारीलाई भोग्य वस्तु ठान्ने परपीडक व्यक्तिहरूबाट महिलाहरू सबैभन्दा बढी यौन शोषणको सिकार भएको देखिन्छ। उनका कथामा एकातिर महिलाहरूले वर्गीय र लैङ्गिक उत्पीडन भोगिरहेको देखिन्छ भने पुरुषहरूको वर्गीय विभेदले सताएको कुरा देख्न सकिन्छ। यस कथामा वर्गीय र लैङ्गिक पहुँचका कारणले गर्दा निम्नवर्गका महिला, पुरुष दुवै पात्रहरू तड्पिएको देखिन्छ। उनका कथामा नारीहरू नारी भएकै कारणले गर्दा शारीरिक र मानसिक यातना भोग्न र आफ्नो जीवनलाई जीवन-मरणको दोसाँधमा जिउन विवश रहेको स्पष्ट रूपमा बताएको छ। कोइरालाका कथामा देखा परेका पात्रहरूलाई लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय क्षेत्रमा उभ्याई हेर्दा नारी र पुरुष पात्रको पहिचान फरक-फरक रहेको पाइन्छ। पितृसत्तात्मक संरचनाका कारण सृजित पुरुषको एकछत्र शासन, शोषण, उत्पीडन र नियन्त्रणका कारण नारी पात्रको सामाजिक पहिचान विद्रुप र कहालीलागदो देखिन्छ। यिनका कथामा अधिकांश पात्रहरू शैक्षिक चेतनाका दृष्टिले अनपढ, लैङ्गिक दृष्टिले उत्पीडित, सीमान्तकृत, वर्गीय दृष्टिले निम्न, मध्यम र उच्चवर्ग, भौगोलिकताका आधारमा ग्रामीण, कार्यका आधारमा कर्मशील, साहसी र सङ्घर्षशील पात्रका रूपमा देख्न सकिन्छ। उनका कथामा पुरुषलाई स्वअस्तित्वलाई विद्रुप बनाउन खोज्ने, यौनपिचासु, शोषक र शक्तिशाली व्यक्तिको पहिचानका रूपमा देखाइएको छ, अर्कोतर्फ महिलाहरू कर्तव्यनिष्ठ, पराश्रित नभई आर्जनशील र सहनशील नारीका रूपमा चिनाइएको छ।

कोइरालाका कथामा देखा परेका नारी पात्रहरू जातीय, वर्गीय र लैङ्गिक कोणबाट हेर्दा पितृसत्तात्मक सोचका कारणले गर्दा लैङ्गिक उत्पीडनमा परेको पाइन्छ। पुरुषप्रधान समाजमा महिलाहरूलाई भोग्य वस्तुका रूपमा चरम यौनशोषणमा पारेको पाइन्छ, अर्कोतर्फ महिलाहरूलाई पुरुषको दासी बनाएर घरभित्रको मात्रै काममा लगाएर अर्थात् अल्झाएर राखी बढी मात्रामा पितृसत्तात्मक सामन्तवादी समाजले महिलाहरूलाई उत्पीडनमा पार्ने काम गरेका छन्। हाम्रो समाजका पुरुषहरूलाई जे जस्तो काम गर्न पनि छुट रहेको तर उनीहरूकै कारणले गर्दा महिलाहरूको अवस्था विद्रुप रहेको छ। उनका कथामा महिलाले विहानैदेखि घरबाहिर काम गरी श्रीमानलाई पाल्नुपर्ने अवस्था एकातिर देखिएको छ भने अर्कोतर्फ शोषक पुरुषहरूबाट महिलाहरू अत्यन्त पीडित भई बसेको कुरालाई स्पष्ट पारिएको छ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाकार हुन्। उनका कथामा पुरुषप्रधान समाजले गर्ने लैङ्गिक विभेदका कारण नारीहरू पुरुषको शक्तिसत्ताको अधीनमा रहनुपरेको अवस्थाको चित्रण पाइन्छ। उनका कथामा नारीहरूले आफ्नो लैङ्गिक पहिचानको खोजीको सङ्घर्ष गरेका छन्। कोइरालाका कथामा नारीहरू लैङ्गिक उत्पीडनमा परेको चित्रण गरिएको छ। लैङ्गिकताका दृष्टिकोणले हेर्दा कोइरालाका कथाका पात्रहरूमा देखिने खास वैशिष्ट्य यिनै हुन्।

प्रस्तुत शोधकार्यबाट प्राप्त निष्कर्षलाई बुँदागत रूपमा तल स्पष्ट पारिएको छ :

- (१) कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका *दोषी चस्मा* र *श्वेतभैरवी* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत बीस ओटा कथालाई लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्धका कोणबाट विश्लेषण गर्दा उनका कथाका पात्रहरू वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक उत्पीडनमा परेका छन्। वर्गीय दृष्टिकोणले महिलाको तुलनामा पुरुषले कम उत्पीडन भोग्नुपरेको देखिन्छ। कोइरालाका कथामा पितृसत्ताको आडका कारण महिलाभन्दा पुरुष उच्च र प्रभुत्वशाली रहेको देखिन्छ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा नारी पात्रहरू पितृसत्ताको आडमा पुरुषको भोग्या साधनको रूपमा मात्र देखा परेका छन्। नेपाली समाजमा घरदेखि लिएर समाजका हरेक क्षेत्रमा महिलालाई शक्तिशाली पुरुष वर्गले होच्याउने, तुच्छ व्यवहार गर्ने र समाजबाटै अपमानित बनाइने प्रवृत्ति देखिन्छ। कोइरालाका कथाहरूमा कतै उच्चवर्गले निम्नवर्गका मानिसमाथि आफ्नो अधिकार जमाएको पाइन्छ भने कतै प्रभुत्वशाली पुरुषहरूबाट अधिकांश महिला उत्पीडनमा परेको पाइन्छ। यो हुनुको मुख्य कारक तत्त्व पितृसत्ताको आडमा महिलाभन्दा पुरुष उच्च र शक्तिशाली हुन रहेको पाइन्छ। जातीयताका दृष्टिकोणले हेर्दा उनका कथामा

निम्नवर्गीय सीमान्तकृत वर्गका महिलाहरूले प्रभुत्वशाली उच्चवर्गका पुरुषहरूबाट अनेक किसिमका उत्पीडनमा पर्नुपरेको चित्रण गरिएको छ। समग्रमा भन्नुपर्दा जुन ठाउँमा जसको पहुँच बढी हुन्छ त्यस ठाउँमा उसैको शक्ति बढी रहेको हुन्छ। जाती, वर्ग, लिङ्ग र राजनीतिका जुनसुकै क्षेत्रमा पनि जसको वर्चस्व जहाँ बढी हुन्छ त्यहाँ उसैको शक्ति उच्च रहेको हुन्छ। कोइरालाका कथामा कतै लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध बढी रहेको देखिन्छ भने कतै वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध बढी रहेको देखिन्छ।

- (२) कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले समाजमा घटेका घटनाहरूलाई यथार्थपरक शैलीमा आफ्ना कथामा उतारेका छन्। उनले अधिकांश नेपाली महिलाहरूले भोगेका समस्या र व्यथाहरूलाई आफ्ना कथाहरूमा उजागर गरेका छन्। यसरी हेर्दा प्रभुत्वशाली पुरुषहरूबाट महिलाहरू उत्पीडित हुन पुगेकाले उनीहरूको पहिचान विद्रूप र कहालीलाग्दो भएको छ। पितृसत्तात्मक संरचनाका कारण सिर्जित पुरुषको एक मात्र अधिकारका कारणले गर्दा महिलामाथि गरिएका शोषण र नियन्त्रणका कारण नारी पात्रको यस किसिमको पहिचान निर्माण भएको हो। वर्गीय दृष्टिले हेर्दा निम्नवर्गीय नेपाली नारीको जीवन अत्यन्त दयनीय र सीमान्तकृत रूपमा रहेको देख्न सकिन्छ।

कथाकार कोइरालाका कथामा देखा परेका पात्रहरू लैङ्गिक दृष्टिले उत्पीडित, वर्गीय दृष्टिले उच्च, मध्यम र निम्न तथा जातीय दृष्टिले सीमान्तकृत रूपमा देख्न सकिन्छ। कतैकतै शिक्षित देखिएका पात्रहरूलाई पनि शक्ति र सत्ताको आडकै कारण पछ्याडि पारिएको छ। वैचारिक दृष्टिले हेर्दा सचेत, आत्मनिर्भर, साहसी, सङ्घर्षशील र मेहनती पात्रको पहिचानका रूपमा चिन्न सकिन्छ। उनका कथामा देखा परेका केही पात्रहरू साहसी भएकै कारणबाट आफूमा आइपरेका समस्याहरूलाई तुरुन्तै प्रतिकार गर्न सक्षम निडर व्यक्तिका रूपमा देखा परेका छन्।

- (३) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका अधिकांश कथामा समाजमा एउटा निम्नवर्गीय नारी वा पुरुषले उच्चवर्गका व्यक्तिबाट भोग्नुपरेको पीडालाई वर्गीय उत्पीडनका रूपमा लिन सकिन्छ। समाजमा उच्चवर्गको पहुँचका कारण निम्नवर्गका मानिसहरू अपमानित र तिरस्कृत हुनुपरेको छ। अर्कोतर्फ नारीलाई आफ्नै भनाउँदा व्यक्तिहरूले विभिन्न प्रलोभनमा फसाएर अथवा गरिबपिनको फाइदा उठाएर उल्टै यौन र श्रम शोषण गरेको देखिन्छ। हाम्रो समाजका महिलाहरू यौन शोषण र वर्गीय उत्पीडनको चरम पीडा भोग्न विवश रहेका छन्।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा कतै न कतै पात्रहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा वर्गीय उत्पीडनको सिकार भएको देखिन्छ। यिनका कथामा देखा परेका पात्रहरू गरिबीकै कारणले गर्दा शारीरिक र मानसिक यातना भोग्न विवश छन्। महिलालाई आफ्नो यौन चाहना पुरा गर्ने साधनका रूपमा मात्र हेर्ने पुरुष मानसिकताका कारण समाजमा बालविवाह, अनमेल विवाह र बहुविवाह हुने गरेको पाइन्छ। गरिबी र कमजोर शक्तिसम्बन्धका कारण नै नारी लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय उत्पीडनमा परेको पनि उनका कथामा देख्न सकिन्छ। यिनका कथामा महिलामात्र नभएर उच्चवर्गका महिलाबाट निम्नवर्गका महिलाहरू उत्पीडित भएको देखिन्छ भने उच्चवर्गका पुरुषहरूबाट निम्नवर्गका पुरुषहरू उत्पीडित भएको देखिन्छ। यसरी समग्रमा विश्लेषण गर्दा उनका कथामा जसको आर्थिक अवस्था उच्च छ त्यस व्यक्तिबाट निम्न आर्थिक अवस्था भएका पुरुष र महिलाहरू वर्गीय उत्पीडनको सिकार हुन पुगेको कुरा स्पष्टतः देखिन्छ।

- (४) विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाकार हुन्। उनका कथामा पुरुषप्रधान समाजले गर्ने लैङ्गिक विभेदका कारण नारीहरू पुरुषको शक्तिसत्ताको अधीनमा रहनुपरेको अवस्थाको चित्रण पाइन्छ। उनका कथामा नारीहरूले आफ्नो लैङ्गिक पहिचानको खोजीको सङ्घर्ष गरेका छन्। कोइरालाका कथामा नारीहरू लैङ्गिक उत्पीडनमा परेको चित्रण गरिएको छ। लैङ्गिकताका दृष्टिकोणले हेर्दा कोइरालाका कथाका पात्रहरूमा देखिने खास वैशिष्ट्य यिनै हुन्।

विषयसूची

शोधनिर्देशकको सिफारिस	ख
स्वीकृतिपत्र	ग
कृतज्ञताज्ञापन	घ

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१	विषयपरिचय	१
१.२	समस्याकथन	३
१.३	अध्ययनको उद्देश्य	४
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.५	शोधको औचित्य	८
१.६	सीमाङ्कन	९
१.७	शोधविधि	९
१.७.१	सामग्री सङ्कलन विधि	९
१.७.२	सामग्री विश्लेषण विधि	९
१.८	शोधप्रबन्धको रूपरेखा	१०

दोस्रो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध

२.१	विषयप्रवेश	११
२.२	लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप	११
२.३	विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	१४
२.३.१	विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'दोषी चस्मा' कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	१४
२.३.१.१	'दोषी चस्मा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	१५
२.३.१.२	'बिहा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	१७
२.३.१.३	'हरिदत्त' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	१९
२.३.१.४	'प्रेम' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	२०
२.३.१.५	'कर्नेलको घोडा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	२१
२.३.१.६	'पवित्रा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	२३

२.३.१.७ 'होड' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	२५
२.३.१.८ 'कथा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	२६
२.३.१.९ 'पुस्तक' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	२७
२.३.१.१० 'स्कूलमास्टर' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	२८
२.३.१.११ 'सखी' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	२९
२.३.१.१२ 'स्वेटर' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	३१
२.३.१.१३ 'बौलाहा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	३२
२.३.१.१४ 'रिक्सा तान्ने' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	३४
२.३.१.१५ 'मधेसतिर' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	३५
२.३.१.१६ 'सिपाही' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	३६
२.४ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'श्वेतभैरवी' कथासङ्ग्रहका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	३८
२.४.१ 'सान्नानी' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	३८
२.४.२ 'राइटरबाजे' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	३९
२.४.३ 'एक रात' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	४१
२.४.४ 'श्वेतभैरवी' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय शक्तिसम्बन्ध	४१
२.५ निष्कर्ष	४२

तेस्रो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान

३.१ विषयप्रवेश	४३
३.२ लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचानको सैद्धान्तिक स्वरूप	४३
३.३ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'दोषी चस्मा' कथासङ्ग्रहका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४५
३.३.१ 'दोषी चस्मा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४५
३.३.२ 'बिहा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४६
३.३.३ 'हरिदत्त' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४७
३.३.४ 'प्रेम' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४७
३.३.५ 'कर्नेलको घोडा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४८
३.३.६ 'पवित्रा' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४८
३.३.७ 'होड' कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४९

३.३.८	‘कथा’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	४९
३.३.९	‘पुस्तक’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५०
३.३.१०	‘स्कूलमास्टर’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५०
३.३.११	‘सखी’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५१
३.३.१२	‘स्वेटर’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५२
३.३.१३	‘बौलाहा’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५२
३.३.१४	‘रिक्सा तान्ने’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५३
३.३.१५	‘मधेसतिर’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५३
३.३.१६	‘सिपाही’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५४
३.४	विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको ‘श्वेतभैरवी’ कथासङ्ग्रहका कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५५
३.४.१	‘सान्नानी’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५५
३.४.२	‘राइटरबाजे’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५६
३.४.३	‘एक रात’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५६
३.४.४	‘श्वेतभैरवी’ कथामा लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पहिचान	५७
३.५	निष्कर्ष	५८

चौथो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा वर्गीय र लैङ्गिक उत्पीडन

४.१	विषयप्रवेश	५९
४.२	वर्गीय उत्पीडनको सैद्धान्तिक स्वरूप	५९
४.३	विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा वर्गीय उत्पीडन	५९
४.३.१	‘दोषी चस्मा’ कथामा वर्गीय उत्पीडन	६०
४.३.२	‘हरिदत्त’ कथामा वर्गीय उत्पीडन	६०
४.३.३	‘प्रेम’ कथामा वर्गीय उत्पीडन	६१
४.३.४	‘पुस्तक’ कथामा वर्गीय उत्पीडन	६१
४.३.५	‘स्कूलमास्टर’ कथामा वर्गीय उत्पीडन	६२
४.३.६	‘स्वेटर’ कथामा वर्गीय उत्पीडन	६२
४.३.७	‘बौलाहा’ कथामा वर्गीय उत्पीडन	६३
४.३.८	‘रिक्सा तान्ने’ कथामा वर्गीय उत्पीडन	६३
४.४	लैङ्गिक उत्पीडनको सैद्धान्तिक स्वरूप	६४

४.४.१ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा लैङ्गिक उत्पीडन	६४
४.४.१.१ 'बिहा' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६५
४.४.१.२ 'कर्नेलको घोडा' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६५
४.४.१.३ 'पवित्रा' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६६
४.४.१.४ 'होड' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६६
४.४.१.५ 'कथा' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६७
४.४.१.६ 'सखी' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६७
४.४.१.७ 'मधेसतिर' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६८
४.४.१.८ 'सिपाही' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६८
४.४.१.९ 'सान्नानी' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६९
४.४.१.१० 'राइटरबाजे' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	६९
४.४.१.११ 'श्वेतभैरवी' कथामा लैङ्गिक उत्पीडन	७०
४.५ निष्कर्ष	७१

पाँचौं परिच्छेद सारांश र निष्कर्ष

५.१ सारांश	७२
५.२ निष्कर्ष	७३

सन्दर्भ सामग्रीसूची